

ZAMANLARIN UZLAŞMASI PROBLEMİNİN ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ İFADƏ OLUNMASI

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hal – hərəkətin şərtini bildirir. Baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və orada (baş cümlədə) ifadə olunan məzmunun şərtini bildirir. Başqa cür demiş olsaq, baş cümlədə görülən iş, budaq cümlədəki işlə şərtlənir.

Şərt budaq cümlələrində məlum olduğu kimi hərəkət və ya hal – vəziyyət ya icra edilib, ya icra edilməyib, ya da icra olunacağı təxmin edilir. Bu nöqteyi – nəzərdən Azərbaycan alimlərindən Ə. Abdullayev şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrini üç qismə ayırmışdır:

1. İşin icra olunduğunu bildirən baş cümlələr
2. İşin icra olunmadığını bildirən baş cümlələr
3. İşin icra olunacağı ehtimal edilən baş cümlələr (1, s. 323)

Ə. Abdullayevdən fərqli olaraq Q. Kazimov şərt budaq cümlələrinin təsnifatını verən zaman “budaq cümlə + baş cümlə” modelini göstərmişdir (3, s. 388). Müəllif Ə. Abdullayevin qeyd etdiyi təsnifatın məhz budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gələn hallarında baş verdiyini göstərmişdir (3, s. 388). Bundan əlavə şərt budaq cümləsindən danışan zaman Q. Kazimov budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcıların növlərinə görə aşağıdakı təsnifatı vermişdir:

1. Asindetik şərt budaq cümlələri
2. Sintetik şərt budaq cümlələri
3. Analitik şərt budaq cümlələri
4. Analitik – sintetik şərt budaq cümlələri (3, s. 388-390)

Lakin fars dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcılar rəngarəng olmadığı üçün bu məsələyə görə təsnifat verməyə ehtiyac duymuruq.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərlə yanaşı İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsindən danışan zaman hər iki müəllifdən fərqli olaraq, işin icrasını zaman baxımından təsnif edərək aşağıdakı fikirlərini qeyd etmişdir:

1. Real şərt budaq cümlələri
2. İndiki və gələcək zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri
3. Keçmiş zamana aid olan qeyri – real şərt budaq cümlələri (5, s. 253)

Bundan əlavə İ. Rəhimov ingilis dilində şərt budaq cümləsinin hər üç növündə zamanların uzlaşmasını izah etmişdir (5, s. 254 - 256).

Ə. Abdullayev Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsini araşdıran zaman aşağıdakı zaman uyuşmalarını göstərmişdir:

1. Budaq cümlənin xəbəri xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlənin xəbəri müzərə zamanla ifadə olunur
2. Xəbər, budaq cümlədə felin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə qəti gələcək zamanla ifadə olunur
3. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə əmr şəkli ilə ifadə olunur
4. Xəbər, budaq cümlədə xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə iltizam şəkli ilə ifadə olunur
5. Xəbər, budaq cümlədə felin xüsusi şərt şəkli ilə, baş cümlədə isə vacib şəkli ilə ifadə olunur (1, s. 331-333)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndlərin hər birinə aid misallar göstərən müəllif zamanların bu cür uzlaşmasının səbəbini aydınlaşdırmamışdır.

Müəllif qeyd etmişdir ki, şərt budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur, çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Bizdə müəlliflə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan, ingilis və s. digər dillərdə bəlkə də bu hadisəyə təsadüf olunmur. Lakin fars dili haqqında bu sözü deyə bilmərik. Çünki fars dilində baş cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş (ماضی مطلق) zamanda gəlməsi hadisəsinə təsadüf olunur. məs.:

اگر نفوذ پدرش نبود خوش در زمینه ی کار و فعالیت های اجتماعی عرضه ی ابراز وجود نداشت. (9, s. 36)

Əgər atasının nüfuzu olmasaydı, özünü ictimai iş və fəaliyyət sahəsində göstərmə qabiliyyəti yox idi.

Həmin nümunədə baş cümlənin xəbərinin (وجود نداشت) şühudi keçmiş zamanda gəlməsinin şahidi olduq. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan zaman keçmiş zamanın hekayəsində verilmişdir. Bu da Fars və Azərbaycan dillərində zamanların təsnifatının müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Şərt budaq cümlələrində bildiyimiz kimi daşlaşmış və norma kimi qəbul olunan zamanların uzlaşması məlumdur. İndiyə qədər bu budaq cümləni araşdıran iranistlər şərt budaq cümləsində hərəkətin indiki və keçmiş zamana aid olması baxımından iki təsnifat növünü göstərmişlər: real şərt budaq cümlələri və qeyri – real şərt budaq cümlələri. Əgər şərt budaq cümləsindəki hərəkətin icrası indiki və gələcək zamana aiddirsə, o zaman budaq cümlə indiki zaman iltizam şəkli ilə (مضارع التزامی), baş cümlə isə indiki zamanla (زمان حال) ifadə olunur. Topladığımız nümunələrin sayından da məlum olur ki, bu hala dildə daha çox təsadüf olunur.

اگر همسرت به این رفتارش ادامه بده من دیگه پا به خونه ی شما نمی گنارم. (9, s. 16)

¹⁴ BDU, baş müəllim. ayten.haciyeva.73@mail.ru

Əgər arvadın bu rəftarına davam etsə, mən artıq sizin evinizə ayaq qoymaram.

(9, s. 53) اگر سکوت کند فاجعه ی بزرگی به وقوع می پیوندد.

Əgər sakit dursa, böyük bir faciə baş verər.

(9, s. 75) اگر هم طوری بشه می ریم خارج زندگی می کنیم.

Əgər başqa cür olsa, gədər xaricdə yaşayarıq.

Göstərilən nümunələrin hər üçündə baş cümlədəki işin həyata keçməsi, budaq cümlədəki iş – hərəkətin reallaşmasından asılıdır. Yəni, əgər budaq cümlədəki hərəkət həyata keçsə, baş cümlədəki hərəkət hökmən icra olunacaq.

Bundan əlavə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə hərəkət keçmiş zamana aid olarsa, məlum olduğu kimi, hər iki komponentin xəbəri keçmiş davamedici (ماضی استمراری) zamanda verilir. məs.:

(9, s. 36) اگر حسام هزار گاهی برای اشخاص با نفوذ خوش خدمتی می کرد' او هم به چنین اقداماتی دست می زد.

Əgər Hesam xoş nüfuzlu şəxslər üçün min addım xidmət göstərirdisə, o da belə işlərə əl qoyurdu.

(9, s. 36) اگر حسام دنبال کاری غیر از شغل اصلی خود می رفت' او هم بی درنگ دست به دامن پدرش می شد.

Əgər Hesam öz əsil peşəsindən başqa bir iş arxasıya gədirdisə, o da dərhal atasının ətəyindən yapışırdı.

(9, s. 13) اگر دلش می خواست به یک اشاره می توانست تمام ثروت پدرش را از شوهرش پس بگیرد.

Əgər ürəyi istəsəydi, bir işarə ilə atasının bütün sərvətini ərindən ala bilərdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu nümunələrdə hər iki cümlənin davamlı keçmiş zamanda verilməsinin şahidi olduq. Bu cümlələrdəki hərəkətlərin danışılan anda və ya ondan sonra həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Hərəkətlərin icrasının indiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Keçmiş zamanda da bu iş və hərəkətin qəti olaraq reallaşması məlum deyil. İndiki zamana aid olan budaq cümlələrdə olduğu kimi, burada da baş cümlələrdəki hərəkətlərin reallaşması budaq cümlədəki hərəkətin icrası ilə şərtlənir.

Qeyd olunan nümunələrə şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşmasında norma kimi qəbul olunan qaydalardır. Lakin toplanılan nümunələr, aparılan araşdırmalar göstərir ki, şərt budaq cümlələrində zamanların uzlaşması heç də bunlarla məhdudlaşmır. Budaq cümlənin tələbi ilə baş cümlədəki hərəkətin reallaşması baxımından müxtəlif zamanlardan istifadə olunur. Bu hallarda felin zamanlarının da ifadə etdikləri mənalər önəm kəsb edir. məs.:

(9, s. 6) آگه قرار شد فامیل شوهرت به دیدنت بیاد چند تا دونه اسپند زیر تشک و بالشت قایم کن.

Əgər qərar oldu ki, ərinin ailəsi səni görməyə gəlsin, döşşək və balıxın altında bir neçə üzərək gizlət.

اگر آن تابستان مه بانو تصمیم نداشت عروسی پسرش را در خانه به راه بیندازد بدون شک دلش می

(9, s. 77) خواست تمام تابستان را به مسافرت برود.

Əgər o yay Mehbanu qərar verməsəydi ki, oğlunun toyunu evdə yola versin, şübhəsiz, ürəyi istəyərdi ki, bütün yayı səfərdə keçirsin.

Birinci nümunədə budaq cümlənin xəbərinin şühudi keçmiş zamanda verilməsinə baxmayaraq, hərəkətin icrası gələcəkdə nəzərdə tutulub. Bu cümlədə hərəkətin hələ də reallaşması mümkündür. Çünki onların (ərinin qohumlarının) gəlib gəlməməsi məlum deyil, ola bilsin ki, gəldilər və baş cümlədəki iş icra olundu.

İkinci şərt budaq cümləsində də budaq cümlənin xəbəri şühudi keçmiş zamanda verilmişdir. Lakin birincilə nümunədən fərqli olaraq burada baş cümlədəki işin artıq reallaşması mümkün deyil. Çünki budaq cümlənin felinin məzmunundan məlum olur ki, bu iş keçmişdə artıq bitib qurtarıb. İndiki zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Yəni, artıq qərar verilib ki, oğlunun toy məclisini evdə keçirsin.

Azərbaycan alimlərindən Ə. Abdullayev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dilində şərt budaq cümləsində baş cümlənin xəbəri, demək olar ki, şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunmur. Çünki şərt budaq cümləsində ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən irəli düşməlidir. Əks təqdirdə budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz (1, s. 335).

Qeyd edə bilərik ki, müəllifin bu fikri məhdud dil materiallarına əsaslanır və biz bu fikri fars dilinə şamil edə bilmərik. Çünki fars dilində hər iki komponentin şühudi keçmiş zamanda verilməsi məlumdur. Şərt budaq cümləsində zamanların uzlaşmasını araşdıran Pərviz Natel Xanləri qeyd etdiyimiz kimi nümunələr əsasında bunu sübuta yetirmişdir.

Bundan əlavə toplanılan nümunələrdən məlum oldu ki, fars dilində baş cümlənin nəinki şühudi keçmiş zamanda, hətta nəqli keçmiş zamanda gəlməsi də məlumdur. məs.:

(8, s.13) اگر جا بزند برای همیشه باخته است.

Fars dilində şərt budaq cümlələrinin xəbərinin uzaq keçmiş (ماضی بعید) zamanda gəlməsinə də təsadüf olunur. məs.:

اگر اشکان در منزل بود' مرچانه به کمک و حمایت او' می توانست هر طوری دلش می خواست بازی

(9, s. 40) کند و هر رفتاری که دوست داشت در پیش بگیرد.

Əgər Əşkan evdə oldu, Mərçanə onun köməkliyi və himayəsi ilə ürəyi necə istəyirdisə oynaya bilərdi və sevdiyi hər rəftarı edirdi.

(9, s. 70) اگر عروسی در تهران بود' به دیده ی مینا می آمدیم.

Əgər toy Tehranda olsaydı, Minanı görməyə gərdədik.

Birinci nümunənin məzmunundan belə aydın olur ki, baş cümlədəki hərəkətin reallaşması, həyata keçməsi mümkündür. Bu hadisə keçmişdə də icra oluna bilər, gələcəkdə də. Budaq cümlənin xəbərində gələcək zaman mənası da mövcuddur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunlarından belə məlum olur ki, baş cümlədəki iş ya icra olunmuşdur, yaxud o mövcuddur, real bir vəziyyətdədir.

İkinci cümlədə isə artıq baş cümlədəki işin reallaşması mümkün deyil, onun indiki zamanla əlaqəsi yoxdur. Yəni, toy Tehranda olmadı, biz də Minanı görə bilmədik. Kaş olaydı, görərdik. Baş cümlədəki iş reallaşmamışdır. Budaq cümlə ilə baş

cümlə elə bir münasibətdədir ki, baş cümlədə ifadə olunan məzmun həyata keçməmişdir, başqa şəkildə desək, qeyri – real bir vəziyyətdədir.

Bundan əlavə şərt budaq cümləsinin xəbərinin keçmiş zaman iltizam şəklində, baş cümlənin isə qəti gələcək zamanda verilməsinə də təsadüf olunur. məs.:

(9, s. 94) اگر اشکان با مرچانه ازدواج نکرده باشد' من از خانه فرار خواهم کرد.

Əgər Əşkan Mərçanə ilə evlənmiş olsa (evlənməsə), mən evdən qaçaçağam.

Burada baş cümlədəki hərəkətin icra olunub olunmaması hələki məlum deyil. İcra olunması sual altındadır. Əgər reallaşsa, budaq cümlədəki hərəkət qəti şəkildə gələcəkdə yerinə yetiriləcək.

Şərt budaq cümlələrində hər iki komponentin xəbərinin davamlı keçmiş zamanda (ماضی استمراری) gəlməsi də məlumdur. məs.:

اگر سوزن خیاط گم نمی شد روزی یک قبا می دوخت. (امثال و حکم).

Əgər dərzinin iynəsi itməsəydi, bir gün qəba tikərdi.

Cümlənin məzmunundan da aydın olur ki, işin həyata keçməsi artıq mümkün deyil. Davamlı keçmiş zamanda verilməsinin səbəbini bu cür izah etmək olar ki, bu hərəkət keçmişdə müntəzəm olaraq, davamlı şəkildə icra olunub. Yəni, dərzinin iynəsi həmişə itib və o, qəba tikə bilməyib. Bu hadisə bir dəfə baş verməyib, dəfələrlə təkrar olunub.

Şərt budaq cümləsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə zamanların uzlaşması, deyə bilərik ki, zaman budaq cümləsindən daha rəngarəngdir. İndiyə qədər yazılmış fars dili dərslərlərində, qrammatika kitablarında bu budaq cümlənin iki, üç zamanı verildisə, araşdırmalar göstərdi ki, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşmasının geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Baş cümlədəki işin icrasının məhz budaq cümlə ilə şərtlənməsi, budaq cümlənin ümumi olaraq baş cümlənin bütün məzmununa aid olması burada zamanların uzlaşmasında heç bir məhdudiyət yaratmır, yəni mənanı və məntiqi uzlaşmanı qorumaq şərtlə komponentlərin xəbərlərini istənilən zamanda vermək mümkündür. Fars dilinin zənginliyi, xüsusilə də poeziya dilinin rəngarəngliyi və şərt budaq cümlələrinin daha çox danışıq dilində işlənməsi bu budaq cümlələrdə zamanların uyuşmalarını geniş tədqiqata cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1974.
2. Axundov A., Felin zamanları, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1961.
3. Kazımov Q., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007.
4. Kərimov A., Fars dili, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2011.
5. Rəhimov İ., Hidayətzadə T., İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1966.
6. Sultanov R. Fars dilinin tədrisi metodikası, Bakı, ADU nəşri, 1973.
7. Şəfai Ə., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfüqarova F., Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası, Bakı, ADU nəşri, 1982.
8. نسرین قیبری (کافی) 'حکام کیست؟ حکام چیست؟' تهران 'نشر پیکان' ۱۳۷۸
9. نسرین قیبری (کافی) 'عشقی به لطف بران' تهران 'نشر پیکان' ۱۳۷۹

Ключевые слова: сложноподчинённое предложение, придаточное предложение, понятие времени, согласование времен

Key words: Subordinate complex sentence, conditional branch sentence, concept of time, coordination of times

ПРОБЛЕМА СОГЛАСОВАНИЯ ВРЕМЕНИ В СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С УСЛОВНЫМИ ПРИДАТОЧНЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ РЕЗЮМЕ

Условно придаточное предложение выражает условие действия. В отличие от ветвящихся предложений, которые принадлежат одному члену главного предложения, условное придаточное предложение связано с общим содержанием основного предложения и выражает состояние содержания, выраженного в нем (в основном предложении). Другими словами, работа, сделанная в основном предложении, обусловлена работой, сделанной в придаточном предложении. Как мы знаем, в условных предложениях есть согласование времен.

До сих пор иранисты, изучавшие придаточное предложение, выделяли два типа классификации в условно-придаточном предложении с точки зрения того, принадлежит ли действие настоящему и прошедшему времени: реальные условные придаточные предложения и нереальные условные придаточные предложения. Если действие в условно-придаточном предложении относится к настоящему и будущему времени, то ветвь выражается в настоящем времени в форме обязательства, а главное предложение выражается в настоящем времени. Исследование условного придаточного предложения показывает, что по комбинации времен в этом типе, сложноподчиненные предложения более красочны, чем придаточные предложения. Условность согласования главного предложения с придаточным, принадлежность придаточного предложения главному предложению не создает никаких ограничений временным согласованиям, т.е. указывание компонентов возможно в любое время, при условии сохранения смысла и логической последовательности.

THE PROBLEM OF MATTERING TIMES IN COMPLEX SENTENCES WITH CONDITIONAL BRANCH SENTENCES

Summary

The conditional clause refers to the terms of the condition of the action in the main clause. Unlike branch sentences, which belong to one member of the main sentence, the conditional branch sentence is related to the general content of the main sentence and expresses the condition of the content expressed therein (in the main sentence). In other words, the work done in the main sentence is conditioned by the work done in the branch sentence. As we know in conditional clauses, it is known that there is a coincidence of petrified times and accepted as the norm. So far, Iranians who have studied this branch sentence have identified two types of classifications in the conditional branch sentence in terms of whether the action belongs to the present and the past tense: real conditional branch sentences and unreal conditional branch sentences. If the conditional action in the branch sentence refers to the present and future tenses, then the branch sentence is expressed in the present tense in the form of an obligation, and the main sentence is expressed in the present tense. Research in the conditional branch sentence shows that the combination of tenses in this type of subordinate compound sentence, we can say that time is more colorful than the branch sentence. The fact that the execution of the work in the main sentence is conditioned by the branch sentence, the fact that the branch sentence belongs to the whole content of the main sentence does not create any restrictions on the harmony of tenses, i.e. the messages of the components can be given at any time.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova